

למתרגמי ספרי הרמב"ם

בואו ונחזיק טובה למוסד הרב קוק, על יזמתו הכבירה להוצאת כתבי הפילוסופיה והרפואה להרמב"ם, שלא ראו עדיין אור הדפוס! ברם החכמים והמלומדים המטפלים בעבודה זו, צריכים לשוות לנגד עיניהם: „חכמים הזהרו בדבריהם“; ביחוד כשהמדובר בתרגומן של יצירות הרמב"ם הכתובות ערבית. לא נגזים ולא נפרז אם נאמר: שעל כל תג ונקודה בכתבי הרמב"ם הערבים, צריכים לשבת שבועה נקיים.

כידוע היה הרמב"ם בכל שטחי עבודתו מקורי, ידיעותיו היו ממש אוניברסליות; כשנגש לאיזו עבודה במחקר, בפילוסופיה, בהלכה וכו' ¹ הצטייד בכל הציוד המדעי הנוגע לנושא, במצותו את כל החומר שעמד לרשותו, והנה לדוגמה מה שהוא בעצמו כותב לחכמי מרסיליאה: „וגם קראתי בעניני ע"ז כלה. כמדומה לי שלא נשאר לי בעולם ספר בענין זה בלשון ערבי, אשר העתיקו אותו משאר לשונות, עד אשר קראתי והבנתי בו עניני וירדתי עד סוף דעתו“ ². לפיכך הפרקים שהוא מקדיש לכת הצביים (מו"נ, ח"ג, פכ"ט ואילך), והידיעות החשובות שהוא מביא עליהם מתוך הספר עבודה הגבטייה — העתקת אבן וחשיה — היוו המקור הראשון בשביל החוקרים האירופיים; אפילו בתקופה החדשה, במאה ה-19, כשנתגלו כ"י של ספר זה, נחשבו ידיעותיו ודעותיו של הרמב"ם על הצביים כמקור מהימן ומוסמך ממדרגה ראשונה. כשהמלומד הגדול גוטשמיד הורס את כל הבנין המדעי שהקימו המלומדים קאטרמער וחואלסון, הוא מסתמך בחריצת משפטו על דברי הרמב"ם, וז"ל: „כבר הרבה זמן לפני קאטרמער, מימון המצוין והנעלה ראה את הנכון וקלע לאמת, והנה דבריו הראויים לתשומת לב מיוחדת: ובמעט התבוננות יתבאר לך שקרונם בכל מה שזכרוהו בהבל ההוא; ויתבאר לך שהוא ענין שבדוהו אחר התורה כאשר התפרסמה באומות“ ³.

תודות לחקירותיו הממצות והידיעות האוניברסליות בכל שטחי יצירותיו, נעשה הרמב"ם מחוסן נגד כל סתירה בדבריו, או ערעור על דעותיו. וכשאירעה

1 הפילולוגיה היוותה צד התורפה של הרמב"ם, ידועה דעתו על המלה „ספקלריא“ שהיא מלה מורכבת: ספק לראיה (כלים, פ"ל, מ"ב; ע' תו"ט, יכין בועז ועוד המוכיחים שספקלריא היא מלה יונית. ראה פירוש הגאונים על סדר טהרות, אפשטיין, 79).

2 ע' מונק בתרגום הצרפתי של מו"נ, ח"ג, 231, הערה 2.

3 צדמג, כרך 15, 47, Journal, As. 1835, 231 ואילך; תואלסון, Die Ssabier, und der Ssabismus תמהני על ברוקלמן שבספרו, ההיסטוריה של הספרות העברית, עובר בשתיקה על העובדה שהראשון, שהביא לידיעת האירופים את הספר „אלפלאח' אלנבטיה“ מאבן וחשיה, היה הרמב"ם. כ"כ לא מזכר עובדה זו באנציקלופדיה של האיסלאם ערך אבן וחשיה.

באמת סתירה, הן בהלכה והן במחקר, המפלפלים, החכמים והוגי דעות לא נחו ולא שקטו ועשו מאמצים עילאיים ליישב את הסתירות, שנבעו, אמנם, לפעמים בעטייה של גירסה משובשת, השמטת איזו נקודה דיאקריטית, בגלל חוסר ידיעה של איזה מקור, ולפעמים מתוך חוסר ידיעת השפה הערבית והטרמינולוגיה העשירה של הרמב"ם.

התנאי הראשון והעקרי לתרגום נכון של כתבי הרמב"ם, הוא ידיעת השפה הערבית, והשמוש במלונים הגדולים הערבים כמו למשל: צחאח; לסאן אלערב⁴; תאג' אלערס; מחיט אלמחיט; לייך; דווי וכו'; כ"כ בספרים שנתחברו במיוחד בתקופתנו אנו על שמוש הלשון של הרמב"ם, וכן במחקרים ומאמרים שונים שנכתבו על נושא זה בכ"ע ע"י מומחים בלשניים; מבלעדיהם התרגום עלול להיות מקולקל ופגום.

ידועים וידועים לנו התרגומים של פירוש המשניות לרמב"ם — אחת מן היצירות החשובות שלו — שנעשו רק לשם דיסרטציות; לפעמים הסתפקו בתרגום של פרקים אחדים ממסכת אחת בתור סגולה לעלוי... תואר דוקטור גרידא; ברם מבחינה מדעית הם נחותי-ערך^{4א}.

ברצוני ליתן להלן שלוש דוגמאות מאלפות — ממורה נבוכים, מספר המצוות ומהקדמה לפרקי אבוקראט — כיצד צריכים לדייק בהשוואת הטכסטים, חלופי נוסחאות של כל כ"י; כל אות וכל נקודה דיאקריטית מכריעות הן בכתבי הרמב"ם. קרא ולא דקדק באותיותיה ובנקודותיה לא יצא: א. במו"נ ח"א, פנ"א מדבר הרמב"ם על אריסטו שיצא נגד האטומיסטים, והוכיח בראיות חותכות את אי-אפשרות המציאות של האטום⁵. לשונו של משפט זה בתרגומו של אבן תבון הוא כך: ויביא (אריסטו) מופת על בטול החלק שאינו

4 הרמב"ם שלט במכמני השפה הערבית ודלה את ידיעותיו ממקור ראשון, ואפשר לומר בודאות כי כל רז מהפילולוגיה הערבית לא אנס לו. הנה לדוגמא: כשהוא דן על קדמות העולם (מו"נ, ח"ב, כ"ח) אומר הרמב"ם: „הרבה מאנשי תורתנו חשבו כי שלמה ע"ה יאמין הקדמות (העולם), וזה פלא איך ידמה באדם שהוא מאנשי תורת משה רבנו ע"ה שיאמין בקדמות, ואם יחשוב שזה נסיה ממנו מדיעות התורה ויציאה מעקרי הדת — וחלילה לאלקים — איך קבלוהו ממנו רוב הנביאים והחכמים ולא חלקו עליו בו...". המלים „ויציאה מעקרי הדת“ אין נמצאות בשום כ"י ערבי ולא בתרגומו של אלחריזי. אולם הוספה זו של אבן תיבון נובעת, כפי שמעיר מונק (ח"ב, 207, הערה 1), מהסברו של הרמב"ם במכתבו לא"ת ביחס להוראה הנכונה של המלה נש ו ז הנמצאת במקור הערבי (אן דלך נש ו ז מנה): „אלנשוו הו אליכ'רוג' ען אלצף או ען אלארי פיתרג'ם הכרא שזה פשט יד ויצא מעקרי הדת וחלילה לאל...". בעברית: „אלנשוו, ר"ל: יציאה מן השורה או סתיה מן דעה זכו' וצריכים לתרגם...". הגדרה זו מתאימה בדיוק ללכסיקונים הערבים הראשונים, והמלה נא ש ז הונחה אמנם גם לאשה המורדת בבעלה; בתרגום זה של המלה נש ו ז מביא הרמב"ם לידי בטוי את העיקר הראשון מ"ג עקרים שלו: האמונה בחידוש העולם, דבר שהושמט לגמרי בתרגומו של אלחריזי.

4א יוצא מן הכלל מהחזקת תרגומו של דגבורג לסדר סהרות ג' חלקים, ברלין, תרמד' תרמט (ועוד כמה).

5 בימי הביניים קראו לאטום=העצם הפרדי; א"ת משתמש גם בבטוי: חלק שאינו מתחלק. ע' קלצקין אוצר המונחים הסלוסופיים ערך עצם.

מתחלק! המתאים בדיוק לטכסט הערבי: ויברהן עלי אבטאל אלג'ז⁶.
 אותו המשפט מתרגם אחריו בפ"נ של מו"נ: ויביא מופת על בטול
 השדים! שיער בהערה 1 משתאה ומשתומם: מנין לקח אחריו תרגום זה, הלא
 המקור הערבי אינו מדבר כלל וכלל על שדים! החכם פערלעס היה הראשון
 שהביע את ההשערה שאלחריזי במקום אלג'ז=חלק, אטום, שבטכסט הערבי,
 טעה וקרא: ג'ז=שדים; החליף זין בנון. השערה זו נתאשרה אח"כ עם פרסומה
 של אגרת של הרב ר' שמואל בר' אברהם ספורטא ע"י שזח"ה⁷; והנה הקטע
 בנוגע לגידון דדן: "וכן על דברי השדים והמזיקין ובטולם לא דבר הספר הזה
 (מו"נ) מעולם; והנה זאת חקרנוה, כן היה, רבותינו! ואתם שמעוה, כי נמצא
 בספר מורה הנבוכים מוגה ומדוקדק מיד המעתיק, אשר במקום: בטול השדים
 הגיה בטול החלק, מפני שמצא זה בספרים המוגהים אשר בלשון הערב בין נון
 לזין, מפני שדומות זו לזו למראית העין!"

כדאי לציין שהכ"י הרומי של מו"נ ממאה הי"ג, אשר אחריו שמש לו
 מקור לתרגומו, מתרגם ג"כ משפט זה: בטול השדים⁸. לעומת זאת התרגום
 הקשטיליאני מתחלת המאה הט"ו — כאלו לצאת ידי חובת שני המתרגמים: תבון
 ואלחריזי, או בבחינת ארכייה אתרי ריכשי — מכניס לתוך תרגומו שתי הנוסחאות:
 בטול השדים, ובטול החלק שאינו מתחלק⁹.

ב. הרמב"ם בהלכות בכורים פי"ב, ה"א אומר: מצות עשה לפדות כל אדם
 מישראל פטר חמור בשה, ואם לא רצה לפדותו מצות עשה לעורפו שנאמר:
 ופטר חמור תפדה בשה, ואם לא תפדה וערפתו (שמות יג). על הסיפא משיג
 הראב"ד: "א"א בחיי ראשי אין זה מן הפלפול ולא מן הדעת המיושבת שיחשוב
 זה במצות עשה; אע"פ שאמרו מצות פדיה קודמת למצות עריפה, לא שתחשב
 מצוה, אבל היא עבירה ומזיק נקרא ומפסיד ממונו של כהן. ומפני שאמר מצות
 פדיה אמר מצות עריפה"¹⁰. ברם בקושיה זו של הראב"ד כבר נגע הרמב"ם
 בעצמו בספר המצוות, מצוה פב, וז"ל: "ויש למקשה שיקשה עלי ויאמר: לאיזה
 דבר מנית פדיתו ועריפתו בשתי מצוות, ולא מנית אותן מצוה אחת, ותהיה
 עריפתו מדין המצוה כמו שקבלת בשורש השביעי?" והנה לשונו של השורש
 השביעי: "שאין ראוי למנות דקדוקי המצוה". מה פירושם של דין המצוה ודקדוקי
 המצוה? שני בטויים אלה הם תרגומים של המונחים הערבים: פק הית פקה¹¹.

6 ע' מו"נ פ"נ לאלחריזי הוצאת שיער הערה 1.

7 ישורון, קאבאק, ח"ה 150; השוה אוצר נחמד, ח"ב, קע. — כותרת האגרת היא:
 "כתב אשר שלח הרב ר' שמיאל בר' אברהם לרבני צרפת וקנאתו על מה שהשיגו על ספרי
 הרב רבנו משה ז"ל".

8 Et Inducit probtiones super hoc Quod diaboli non sunt

כידוע נתגלה כ"י רימי זה ע"י יוסף פערלעס במנור קרוב למינון בשנת 1875; בשעתו
 תגלית זו עשתה רישם גדיל בעולם המדע; ר' מינאטשריפט כרך 9/24 ואילך; העבר.
 איבערעצינגען ש"ש, 433.

9 Et proeba non Haber parte Impartible ni Haber Diablos

10 ע' כ"מ על המקום ורדב"ז; תו"ט על המשנה בכורות פ"א, מ"ז; מכילתא פ'
 בא על הפסוק.

11 כבר הרגיש בקושי זה החכם ב"ג בספר מעשה נסים, פריס, תרכ"ו, 16 ואילך
 ומפרש: פקה=פרוק; תפק=הפריק ע"ש.

כידוע השתמשו במונח פקה במשמעות של: תלמוד, תורה שבע"פ. אולם כבר העיר גולדציהר שמלבד הוראה זו, פקה פירושו גם: מקרה מיוחד, או דברים משניים שהסתעפו מהמקור. כנראה שהרמב"ם בעצמו יצר מונח זה של פקה-תפקה בהוראה זו בהסתמכו על המובן המקורי של המלה פקה = שקל, פתח וכו' כלומר: לפלג, לבקוע, לפתוח, לסעף וכו'. ואמנם בהלכה המוסלמית פקה נבקע במיוחד לדינים ומשפטים שהסתעפו מהעסקים-שרשים, מעין אבות ותולדות¹².

בגידון דדן הרמב"ם סובר שהמצוה השרשית היא פדיה, ועריפה אינה מהוה אלא פקה מן המצוה, כלומר מקרה מיוחד שהסתעף משורש המצוה; אותו הדבר לגבי יבום וחליצה: המצוה העקרית היא יבום, וחליצה היא רק פקה מן המצוה, הסתעפות של המצוה. מקרה מיוחד הממלא את מקום המצוה העיקרית. המתרגמים העברים לא מצאו מונח מתאים לפקה אלמצוה בעברית, ולכן ניסו לפעמים לתרגם: דין מצוה או דקדוקי מצוה, ולפעמים בהוראה הרגילה של: תלמוד¹³.

לאור האמור יש להניח שהרמב"ם ביד החזקה אע"פ שהלך בדרך המשנה בבכורות והשתמש בבטוי "מצות עריפה", אליבא דאמת הכוונה היא לפקה של המצוה=מקרה מיוחד, הסתעפות של המצוה העיקרית כמו שבארנו, ובוה מתישבת השגתו של הראב"ד. יש גם לשים לב לדברי הרמב"ם האומר בספר המצוות: כי ההקש היה מחייב זה לולא מה שמצאנו לרבותינו ז"ל לשון יורה על היותם שתי מצוות. דומני שבבטוי: "לשון יורה"... רצה הרמב"ם להבליט שבגלל חוסר מונח מיוחד עברי לפקה אלמצוה, המשנה השתמשה במלה מצוה.

בהודמנות זו הריני לציין דברי עפשטיין בתורה תמימה (שמות יג, יג) שמנסה ג"כ ליתן לבטוי "מצוה" כאן משמעות מיוחדת: "אבל באמת עיקר הלשון מצוה ענינו צווי ופקודה, וכן הכא אם לא פדאו צותה התורה וערפתו" ע"ש. ג. כידוע חיבר הרמב"ם הקדמה מענינת וחשובה לספרו "פירוש לפרקי אבוקראט" הקדמה זו צוטטה הרבה ע"י הסופרים היהודים בימי הביניים בגלל הערותיה הספרותיות וההיסטוריות שהיא מכילה¹⁴. שטיינשניידר רצה להכניס הקדמה זו בתור גספח לספרו המנומנטלי "התרגומים היהודים..."; אולם היקפו הגדול לא הרשה להכניסה, ולכן פרסם אותה — הטכסט הערבי עם שני התרגומים העברים, אחד ממשא אבן תיבון והשני אנונימי בלוי תרגום גרמני — בכ"ע צדמג כרך 48, 218-234.

הקדמה זו מלאה שבושים — ביחוד הטכסט הערבי לקוי מאד — והיא זקוקה לטיהור ולצרוף לשוני יסודי¹⁵. לא אתעכב כאן על פרטים, ברצוני להעיר

12 לסאן אלערב, ח"ז, 418: ותכציצא לעלם אלפרוע. ראה מאמרו של גולדציהר

בוצקמ, ח"ג, 81-82; פריעדלענדער, דער שפראך געברויך דעס מימוידעס, 88.

13 ראה מעשה נסים, ע' 16 את הבאתו של ב"ג כי בספר המצוות כ"י מתרגום אבן

יבנה חכמה

איוב הבטוי פקה אלמצוה מתורגם: תלמוד המצוה.

14 ע' העב. איבארן. ש"ש 769 — אהיה אסיר תורה לכל מי שיצביע על כמה

מקורות שבהם מצוטטת הקדמה זו.

15 כדאי לציין שבהקדמה זו חוזרים ונשנים כמה ממונחים ערביים הנמצאים גם במו"ג,

רק על טעות בשל נקודה דיאקריטית, אשר כל המתרגמים לא עמדו עליה — לא אכן תיבון, לא האנונימי ולא שטיינשניידר; טעות זו גרמה לאי־הבנה מבחינה ספרותית.

בהקדמה לפרקי אבוקראט מקדיש הרמב"ם קטע מיוחד למפרשים ולמחברים, שתפקידם מודהה, והנה מה שהוא כותב לפי התרגום האנונימי: "כי מן מחברים יש מי שיכוון הקצור, ולא יצא מגדר הקצור בשום ענין, עד שאלו היה אפשר לו הדבור במה שכוון בחבורו במאה מלות, דרך משל, לא ישימם במאה מלות ואחת".

אותו המשפט בתרגומו של אבן תיבון הוא כך: "יש מחברים שיכוונו לקצר, לא יחמוד(!) בענין, שאם היה אפשר לו לדבר דברים המכוונים במאה דבר, לא היה מדברם במאה דבר ודבר".

מה פירושו של המשפט המעורפל: לא יצא מגדר הקצור בשום ענין; או לא יחמוד בענין? שטיינשניידר מתרגם משפט זה לגרמנית: "מאנכער דער לעצטערין (פערפאסער) שטרעבט נאך קירצע, אונד האעלט זיך דאראן".

במקור הערבי משפט זה מנוסח כך: "לאן מן אלמולפין מן יקצד אלאיג'או אלדי לא יח'ל באלמעני...". כנראה לקחו המתרגמים את השורש חל במובן של: חנה, שהת, התעכב וכו', ופירושו של המשפט יהיה, שהמחבר, שכוונתו רק הקצור אינו מתעכב על הכוונה — התוכן (ענין כאן=הוראה, משמעות, כוונה, תרגומו של אלמעני)¹⁶; בהתאם לזה יהיה צורך לתקן בדברי א"ת: לא יתמוד במקום לא יחמוד, ואז אנו מקבלים פירוש מקביל לטכסט הערבי (לפי קריאת המתרגמים: יח'ל): המחבר המקצר אינו מתמיד בענין — בהוראה וכו'.

אולם נשאלת השאלה: איך אפשר להעלות על הדעת, שהרמב"ם יאמר דברים אלה? היתכן שבעל הגיון כמותו יכנה את המקצרים שאינם מספלים בכלל בכוונת חבוריהם, בשם מחברים? לעומת המחברים המקצרים, מעמיד הרמב"ם את המחברים שכוונתם "האריכות ורבוי הדברים, ולעשות ספר גדול, ולהרבות מספר חלקיו, ואע"פ שיהיה המקובץ מכל זה מעט הענינים, לפי התרגומים שהוכרנו לעיל יש להסיק שצריכים להעדיף את המאריך עם "מעט הענינים" על המקצר שאינו יוצא "מגדר הקצור בשום ענין". אולם הרושם שמתקבל מדברי הרמב"ם הוא דוקא ההפך מזה! כיצד אפשר ליישב סתירה זו? ברם הנקוד והטרנסקריפציה של המלה "יח'ל" משובשים, ואין שום צל של ספק שצ"ל: יח'ל' במובן של להפריע, לבלבל, לפגוע, וכו'; ולפי זה פירושו של המשפט הוא: יש מחברים שכוונתם היא הקצור, אבל איזה קצור? קצור שאינו פוגם ופוגע בהוראה.

הרמב"ם הקביל כאן שני סוגים של מחברים (או מפרשים):

(א) המקצרים, שלמרות הקפדתם על הקצור, ההוראה והתוכן ברורים, מדויקים ושלמים.

(ב) המאריכים, אשר עם כל אריכותם הענין=ההוראה, התוכן, מעט ופגום

אשר תרגימם לעברית שמש נושא לחילופי מכתבים בין שמואל א"ת והרמב"ם; מקוה אנ לפרסם הקדמה זו — שלושת הטכסטים — בעבוד מדעי ובקרתית.

16 ע' קלצקין שם, ערך ענין.

ונעלה מכל ספק שהרמב"ם כוון בדברים אלה שיש לבכר את הראשונים על פני האחרונים.

המתרגמים שלנו לא הכירו את הבטוי הערבי: „אכ"ל באלמעני" — שהיה שגור בפי סופרים יהודים כותבי ערבית — ולפיכך נתנו תרגומים בלתי-מדויקים ומסולפים¹⁷.

שלוש דוגמאות אלה מספיקות להראות לנו עד כמה צריכים לנהוג, עם יצירת הרמב"ם הכתובות ערבית, במשנה זהירות. ואכן דברי הרמב"ם עצמו על התרגום והמתרגם צריכים לשמש סיסמה, לכל מי שנגש לתרגומם של כתבי הרמב"ם: כי ההעתקה היא מין מהחבור, כלומר כי המעתיק הוא כחבר למחבר¹⁸!

17 בלסאן אלערב אנו מוצאים הבטוי: אכ"ל באלאמר = אסא פיה ואפסדה. המלונים המודרנים משתמשים לפעמים קרובות בבטוי: אכ"ל באלעד = השבית, הפר את החוזה-ההתחייבות וכ"י. — בבטוי אכ"ל באלמעני השתמשו המדקדים שלי בימי הביניים, כגון ר' יהודה חייג': סיי מא ארגי אלא יכ"ל באלמעני — כתאב אלאפעאל ד'את חרוף אללין... הוצ. יסטרוב, בריל לידען, 1897, ע' 3, שורה 19; אבן ג'נאח, כתאב אלמסתלחק, הוצ. דרנבורג, פריז, 1880, ע' 85, שורה 6: ממא לא יכ"ל חדיפה באלמעני = מבלי שהשמט [הדברים] תפגע בכחנה ע"ש. — בגלל חיסר ידעיה של בטיי ערבי זה, הרבה מתרגמים עבריים התחמקי מלתרגמו או סלסו איתו; ראה למשל שלושה ספרי דקדוק, הוצ. ניט, לונדון תר"ל (1870), ע' 3 שורה 6 מלמטה למעלה; ספרי דקדיק, היצ. דיקעס, שטיטגארט, 1844, ע' 3. ידידי הפרופסור בנעט במכתבו אלי כותב: „אני שמח להודיעך שאין לי ספק כלשהי בנכונות השערתך שיש לתקן יכ"ל במקום יחל במקום הנדון". הוא מוסיף שלדעתי הכוונה היא: לא רק שהתוכן צריך להיות ברור, אלא גם שמסירת הרעיון צריכה להיות מדויקת ושלמה; הוא מנמק דעתו זאת, מסני שהמלה „איג'אז" ר"ל: מכסימום של תוכן במינימום של מלים, בניגוד לאכ"צאר = קצור מתיך השמטת פרטים חשובים פחות. — מבלי משים כחן פרופסור בנעט להערתו החשובה של תאג' אלעריס, ח"ד, 89: איג'אז = תחריר אלמעני מן גיר רעאיה' ללפט' אלאצל בלפט' יסיר... ע"ש. כבר הפניתי את תשומת לבו של פרופסור בנעט שלא כל הלכסיקוגרפים מסכימים להגדרה זו, ואמנם במקום אחר כשהרמב"ם משתמש בבטוי „איג'אז" כלומר שרוצה בקצור ובלבד שהתוכן לא יסגע ייהיה שלם, הוא מתבטא: גרצ"י פיה איצ"א אלאיג'אז מע אלחצר (ספר המצות, הקדמה; כמה מוצלחת היא הערתו של בלוך être bref et complet; א"ת: כוזני בו גם כן הקצור עם הכללות; ע' פרידלנדר שם, 25). בבטוי זה יש מעין הזדהות עם הבטוי: איג'אז אלדי לי יכ"ל באלמעני. כלומר שהרעיון והתוכן יהיו ברורים ושלמים. 18 ראה ש"ש שם, 417, הערה 352.